

Рахметуллин А.К.¹, Капанова А.Д.¹

¹Alikhan Bokeikhan University

Қазақстан, Семей

e-mail: aman150176@mail.ru

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ШЕТЕЛДІК ДЕРЕКТЕР

Аннотация. Әлемдегі көптеген халықтардың өткен дәуірлерден сыр шертер рухани құндылығы, мазмұнды мұрасы бұрынғы мен келешек арасын жалғастыратын шежірелі қазына – көне дәуірлерден сыр шерткен жазба ескерткіштері екенін ешкім жоққа шығара алмасы хақ. Бүгінгі жаһандық бәсекелестік әлемнің барлық халықтарының өткен дәуірлер тарихын, халқының рухани мәдениетін, тілі мен дәстүрін құрметтей біліп, ең бірінші кезекте көне дәуірлерден жеткен бабалар мұрасын жинақтап, жазба ескерткіштерін көзінің қарашығындай сақтап, келешектегі тарихи танымының тамырын ертеден іздеуді талап етіп отыр. Яғни, әрбір жаңа дәуірдің куәсі болған айтулы оқиғалар, кезеңдер тек жазба әдебиет ескерткіштерінің беттерінде сақталды. Демек жазбаша ескерткіштердің маңыздылығын түсініп, тарихи тұрғыдан таразылап сақтап, олардың көлемін арттыру бүгінгі күннің ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Кілт сөздері: Орталық Азия, деректер, қолжазба, мұрағат, Әл-Фараби, «Диуани лұғат ат-түрік».

Рахметуллин А.К.¹, Капанова А.Д.¹

¹Alikhan Bokeikhan University

Қазақстан, Семей

e-mail: aman150176@mail.ru

Зарубежные источники по истории Казахстана

Аннотация. Никто не может отрицать, что духовные ценности народов мира, их богатое наследие, летописи прошлого и будущего - это письменные памятники древности. Сегодняшняя глобальная конкуренция требует от всех народов мира уважать историю прошлого, духовную культуру, язык и традиции своего народа, прежде всего собирать наследие древних предков, сохранять письменные памятники и искать корни будущих исторических знаний. То есть знаменательные события и периоды, засвидетельствовавшие каждую новую эпоху, сохранились только на страницах памятников письменной литературы. Поэтому понимание важности письменных памятников, их историческое сохранение и увеличение размеров - одна из самых актуальных проблем сегодня.

Ключевые слова: Центральная Азия, данные, рукопись, архив, аль-Фараби, "Диван лугат ат-турк".

Rakhmetullin A.K.¹, Kapanova D.A.¹

¹Alikhan Bokeikhan University

Kazakhstan, Semey

e-mail: aman150176@mail.ru

Foreign sources on the history of Kazakhstan

Annotation. No one can deny that the spiritual values of the peoples of the world, their rich heritage, the chronicles of the past and the future - these are the written monuments of antiquity. Today's global competition requires all peoples of the world to respect the history of the past, the spiritual culture, language and traditions of their people, first of all to collect the heritage of ancient ancestors, to preserve written monuments and to search for the roots of future historical knowledge. That is, the significant events and periods that witnessed each new epoch were preserved only on the pages of written literary monuments. Therefore, understanding the importance of written monuments, preserving them historically and increasing their size is one of the most pressing issues today.

Keywords: Central Asia, data, manuscript, archive, al-Farabi, "Diwani Dictionary of Turkish".

Кіріспе. Қазақстан Республикасының мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев:

«Тарихымыз жүйелі, шынайы, ең бастысы, тәуелсіз елдің көзқарасымен

жазылуы керек» деген пікірі арқылы елдігіміздің елеулі үлесі ұлттық құндылық, яғни, жазба деректерде екенін ерекше атап көрсеткен жөн.

Қазақ тарихының көне дәуірі мен ортағасырлық кезеңдеріндегі ең негізгі шиеленісті оқиғалары мен қалыптасқан тарихи жағдайлары жөнінде зерттеу жүргізген уақытта араб тіліндегі қолжазба деректер мен кітаптарға ерекше мән беріп қараған дұрыс. Себебі, орта ғасырларда жазылған қолжазба деректері еш уақытта арнайы бір елдің маңдайына жазылмаған, сол бір елдің меншігіне байланып берілмеген.

Материалдар мен әдістер

Ортағасырлардағы араб – парсы, түрік тілдерінде жазылған жалпы қоғамдық саяси даму, тарих, жаратылыстану мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер, мәселен Әл – Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік», Мұхаммед Хайдар Дулатидің парсы тіліндегі «Тарих-и Рашиди» атты еңбектері және т.б тақырыпқа қатысты орта ғасырлық қолжазба деректері пайдаланылды.

Әдістері. Сипаттамалық – баяндамалық (Нарративті) және жүйелік құрылымдық әдіс – тәсіл пайдаланылды.

Талдау

Б.Е. Көмеков. 1987 ж. Алматыда шыққан «Арабские и персидские источники по истории кыпчаков» VIII-XIV вв., атты ғылыми-аналитикалық мақаласында мамлүк кезеңіне жататын бірқатар авторлардың шығармаларына тоқталып, негізінен ондағы қыпшақ бірлестігіне, оның этникалық құрылымына қатысты деректерге шолу жасаған. Ал, Б.Б. Ирмұхановтың 1997 жылы Алматыда жарық көрген «Прошлое Казахстана в письменных источниках 5 в. до н.э.» атты зерттеу еңбегінде көне дәуірдегі Қазақстан және онымен көршілес елдер мен халықтардың тарихына қатысты құнды мағлұматтарды берілген. Мұнда, Мамлүк мемлекеті мен Дешті Қыпшақ арасындағы байланыстарды сипаттайтын бірқатар араб жазба дерек көздерінен алынған үзінділер кіргізілген.

Соңғы жылдары жарық көрген төл зерттеушілеріміздің еңбектерінің ішінде, Қ. Сәкидің «Сұлтан Байбарыс» атты

туындысының орны ерекше. Зерттеуші еңбегінде 1260-1277 жылдар аралығында Мысыр мен Шам елінде билік еткен, мұсылмандардың қорғаушысы мен арабтардың халық қаһарманына айналған тарихи тұлға сұлтан Рукн ад-Дин аз-Захир Байбарыс әл-Бундукдаридің ғұмырнаамасы мен оның заманын және ішкі саясаттағы реформалары, сыртқы саясаты, араб отанын қорғау жолындағы «Джихад» жариялап сырт жаулармен соғыстары мен өзінен кейін қалдырған архитектуралық ескерткіштері туралы кеңінен мағлұматтар береді. Келесі еңбек 2013 жылы жарияланған Ж. М. Төлебаева «XIII–XIX ғғ орталық азия жазба ескерткіштеріне жалпы сипаттама» атты мақаласы, мұнда орта ғасырлардағы араб, парсы және түркі тілдерінде жазылған деректердегі тілдерді қолданудың өзіндік ерекшеліктері және Орталық Азияда жазылған қазақ халқының тарихы мен мәдениеті туралы құнды мәліметтерді береді.

Сондай – ақ, 2019 жылы жарияланған М. Лаумулиннің «Әлемдік ориенталистикадағы Қазақстан тарихы және Орталық Азия» деп аталатын Қазақстанның тарихын, мәдениетін, этнографиясын және тіл білімін «батыс шығыстануындағы қазақтардың тарихы мен этнографиясын зерттеу» мақсатында жазылған ғылыми еңбегі. Бұл еңбекте Орталық Азия және Ішкі Еуразияны зерттеу контексіндегі шығыстану мектептерінің қалыптасу мәселелері мен дамуы қарастырылады. Сонымен қатар, Орталық Азия тарихы бойынша ежелгі және ортағасырлық дереккөздер талданған, олар - Орталық Азия халықтары туралы ежелгі авторлардың деректері, автохтонды, ортағасырлық дереккөздер, мұсылмандық тарихнама, сонымен қатар, маңызды қытай дереккөздері талданады.

Зерттеу нәтижелері. Ортағасырлық жазба деректерде бірнеше елдің тарихына қатысты ортақ тарихи мұра көптеп сақталып қалған. Мысалы, Аристотельден кейінгі екінші ұстаз деп аталған шығыс ғұламасы Мұхаммад ибн Мұхаммад Тархан ибн Узлағ әл-Фараби ат-

Түркидің (870–950 жж.) ғылыми мұрасы – әлемдік деңгейдегі ортақ мұра. Бағамыздың жаратылыстану ғылымдары саласындағы жаңалықтары және қоғамдық ғылыми мәселелерге арналған трактаттары орта ғасырдағы ғылыми зерттеу еңбектерінің бастамасы болды.

Сонымен бірге XI ғасырдың көрнекті ғалымы, жаратылыстанушы Жүсіп Баласағұнның (1015–1075 жж.) «Құтты білік» еңбегі – көне түркі дәуіріндегі өмір сүрген халықтардың тарихынан, қоғамдық-саяси өмірінен, дәстүрі мен әдет-ғұрпы, дүние танымдары жөнінде құнды мәліметтер беретін ерекше жәдігер. Осы бір кезеңде өмір сүрген Махмұд Қашқаридың (1029–1101 жж.) «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі сөздерінің жинағы») атты еңбегі түркі тілінің жазылу заңдылығын таразылаған, түркі халқының мәдени-тарихи дамуын танытқан энциклопедиялық анықтамалық еңбек. Аталған ғылыми шығармашылық еңбектер бүкіл шығыс халықтарының ортақ мұрасы, тарихи жәдігері болып табылады.

Сондай-ақ ортағасырлық жазба ескерткіштер ішіндегі шоқтығы биік екі шығарманың авторы Мырза Хайдар Дулатидің (1499–1551 жж.) парсы тіліндегі «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі мен түркі тіліндегі «Жаһаннама» атты поэмасы – тарихшы ғалымдар мен қоғамдық-мәдени дәуірді зерттеушілердің қызығушылығын тудырған ерекше туынды. Мысалы, «Тарих-и Рашиди» еңбегінде Шыңғыс хан ұрпақтары – Шағатай мен Жошы билігі және Орта Азиядағы ортағасырлық мемлекеттердің тарихы мазмұндалған, сондай-ақ мұнда қазақ халқының этнос ретінде қалыптасуына қатысты мәліметтер келтірілген. Мұнда мемлекеттер мен халықтардың қалыптасуынан өзге өлкенің географиялық-топонимикалық, тілдік және мәдени-тұрмыстық дамуына қатысты бір қатар мағлұматтар берілген ерекше құнды шығарма.

Бұл жоғарыда аттары аталған тарихи-әдеби туындылардың алғашқы қолжазба нұсқалары шетелдік мұрағат қорларында сақтаулы тұр. Мысалы, «Тарих-и Рашидидің» Британия мұражайында, Тегран

университетінің кітапханасында, Ташкенттегі Ә.Бируни атындағы Шығыстану институты қолжазбалар қорында, Душанбе жазба деректер институтындағы қолжазба қорында, Мәскеу қаласындағы Азия халықтары институтының шығыс әдебиеттері бөлімінде, Ресей Ғылым академиясының Санкт-Петербург қаласындағы Шығыстану институтының қолжазба қорында парсы және түрік тілдеріндегі бірнеше қолжазба нұсқалары сақтаулы. Ал, Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» шығармасы жалғыз қолжазба нұсқасында Стамбулдың Ұлттық кітапханасында тұр.

Шығыс және Европа елдерінің кітапхана қорларында Орталық Азия және Таяу Шығыс елдерінің түрлі кезеңдердегі тарихы жөнінде қысқаша сипаттаулармен бірқатар көлемді жазба деректер кездеседі. Мұндай деректердің көпшілігі әлі күнге дейін ғылыми айналымға енген. Оның өзіндік себептері бар. Мысалы араб, парсы, шағатай тілдерінде жазылған деректерді зерттеуде тілді оқу мүмкіншіліктері болмады және көпшілік құжаттар қолға тимеді.

Ең алдымен орта ғасырдағы қазақ тарихына қатысты араб тілінде жазылған дерек көздері қайда сақталғаны турасындағы мәліметтерді жинақтап сараптаған жөн. Кеңес билігі тұсында шығыс халықтарының тарихына қатысты көптеген деректер арнайы түрде жойылып, зерттелген материалдардың мазмұны өзгертіліп, жекелеген халықтардың ұлттық мүддесінен алыстатылды.

Дегенмен, Түрік әлемінің мәдениеті мен тарихына қатысты деректер Осман империясы тұсында арнайы жинақталып осы күнге дейін Стамбулда сақталған. Сондай-ақ XVII ғасырдан бастап батыс елдерінің зерттеушілері мен саяхатшылары шығыс халықтарының тарихына қатысты көптеген құнды деректерді өздерімен бірге Европаға тасымалдап, соның нәтижесінде бүгінгі күні АҚШ пен Европа елдерінің қолжазба қорларында Орталық Азия халықтарының тарихына қатысты бірқатар мәліметтер жинақталған.

Европадағы шығыс халықтарының мәдени, тарихи, саяси тарихын зерттеуге арналған ірі орталықтарының бірі Болон университетінің арнайы қорында

жинақталған. Мұнда түрік, парсы, араб тілдеріндегі бірегей дерек көздері сақталған және жалғыз ғана нұсқасы болып табылады. Қазақстан және Орта Азия халықтарының ортағасырлардағы тарихының өзекті мәселелеріне қатысты дерек қорлары мен фотокөшірмелері америка университеттерінде сақталған. Гарвард университетінің кітап қорларында Ұлықбек мырзаның төре тұқымына (Шыңғыс хан ұрпақтарына) қатысты мәліметтері жинақталған және Индиана университетінің арнайы қорларында Орталық Азия халықтарының тарихына қатысты микрофильмдер әлем бойынша жинақталып, сақталған.

Орталық Азия тарихнамасында XIII ғасырға дейін араб тіліндегі шығармалар басым болды. XIII ғ. екінші жартысынан бастап Орталық Азиядағы араб тілі негізінен Құдайға құлшылық ету және теологиялық әдебиет тіліне айналды. Оның орнына парсы және шағатай тілдерін қолдану алдыңғы қатарға шығады, олар өндіріс пен мәдениеттің мемлекеттік істердің тілдері ретінде Орталық Азияда XX ғасырдың 30-жылдарына дейін қолданылады.

Бізге жеткен арабографиялық тарихи қолжазба кітаптар Иранда хулагуид Илхановтың билігі кезінде (1256-1353) жасалған. Хулагуидтер мемлекеті қазіргі Ауғанстанмен (Шағатай ұлысына кіретін Балхтан басқа), Мерв оазисімен, Араб Иракымен, Джазирамен (Жоғарғы Месопотамиямен), Иран Әзірбайжанымен, Арранмен және Ширванмен, Армениямен Күрдістанмен және Кіші Азияның шығыс бөлігімен (Рум) бірге бүкіл Иран тауларын қамтыды.

1295 жылы илхандар Исламды қабылдады және Ұлы пұтқа табынушы ханның билігін мойындаудан бас тартты. Хулагуидтердің бастапқы астанасы Марага болды, содан кейін астанасы Тебриз қаласына ауыстырылды, ал XIV ғасырдың басынан бастап астанасы Казвин маңындағы Сұлтания болды.

Билеуші әулеттің бұйрығымен "Тарих-и Джахангуша" ("әлемді жаулап алушының тарихы"), "Джами` ат-таварих" ("Шежірелер жинағы"), "Раузат аули ал-албаб фи ат-

таварих ва ал-ансаб" ("хронология мен шежіреге қатысты дана БАҚ (ұлы адамдар"), "Китаб таджзийат ал-амсар ва тазжийат ал-а'сар" ("бөлу кітабы"), "Тарих-и гузида" ("таңдамалы шежіре"), "Нузхат әл-кулуб" ("улада сердең") сияқты көптеген шығармалар жазылды.

Қолжазба кітаптарының авторлары композицияның дәстүрлі түрлерін ұстанды. Тарихи қолжазба кітабы әдетте үш компоненттен тұрды:

I Кіріспе бөлім.

II Негізгі мәтін.

III Қорытынды.

Жалпы тарих туралы қолжазба кітаптары әдетте бірнеше томнан (мужаллад) тұрды, томдар үлкен тарауларға (баб, мақала) немесе бөліктерге (кисм, дафтар) бөлінді, олар өз кезегінде бөлімдерге (фасл, мақсад, темекі) және әңгімелерге (дастан) бөлінді. Шығармалардың жекелеген томдарының өз атаулары жиі болатын.

Жалпы тарих бойынша қолжазба кітабының жарқын үлгісі "Джам' ат-таварих" еңбегі болып табылады. Шығарманың бірінші томының өз атауы бар "Тарих-и мубарак-и Газани" ("Газанованың құтты тарихы"), үшінші том "Джам' ат-таварих" сонымен қатар "Сурат-и акалим ва масалик-и мамалик" ("климат және ел жолдары") деген атпен белгілі.

Мәтін қолжазба кітаптардың құрылымы бойынша берілген материалдың, олардың ішінде ең танымалы:

- 1) хронологиялық,
- 2) саяси-аймақтық,
- 3) тақырыптық.

Тимуридтік қолжазба кітаптары Әмір Темірдің (1370-1405) және өкілдері Мавераннахр, Ауғанстан, Иран, Әзірбайжан, Иракты басқарған Тимуридтер әулетінің (1370-1506) билік ету кезеңін қамтиды.

Тимуридтер дереккөздеріне келесі еңбектер кіреді: "Тузик-и Тимури" (Тимурдың жазбалары), "Зафаринаме" ("Жеңістер кітабы"), "Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини" ("Му'инидің таңдамалы шығармалары"), "Зафар-наме-йи Тимури" ("Тимурдың жеңістері туралы кітап"), "Тарих-и арба 'улус" ("төрт Ұлыстың тарихы"), "Му'изз ал-ансаб фи шаджарат Салатин могул"

("Моңғол сұлтандарының шежіресіндегі шежірелерді дәріптейтін кітап"), "Маджму-и Хафиз-и Аbru" ("Хафиз-и абру [Тарихи] жинағы"), "Мужамал-и Фасихи" ("Фасихтер жинағы»), "Матла' ас-са` дайн ва маджма 'ал-Бахрейн" ("Екі шоқжұлдыздың шығу орны және екі теңіздің бірігуі"), "Раузат ас-сафа` фи сират ал-анбиа` ва ал-мулук ва ал-хулафа" ("Пайғамбарлардың, егемендердің және халифтердің өмірбаяндарына қатысты тазалық бағы") және басқалар.

Шейбанидтік қолжазба кітаптары истриялық шежірелер, естеліктер, өмірбаяндармен ұсынылған. Материалдың тұсаукесеріне сәйкес тарихи шежірелерді жалпы және әулеттік әңгімелер тобына жатқызуға болады.

"Тарих-и Абу-л-Хайр-хани" – жалпы тарих бойынша шығарма. "Фатх-наме", "Шейбани-наме", "Футухат-и хани", "Михман-наме-йи Бұхара" әулеттік шығармаларының авторлары Мұхаммед Шейбани ханның өмірін баяндайды. "Зафар-наме", "Шараф-наме-йи шахи" шығармалары II Абдолла ханға арналған (1557-1598жж.) "Мусаххир ал-билад" авторы Шейбанидтер әулетінің әр түрлі өкілдерінің және бірінен соң бірі келе жатқан алғашқы Аштарханидтердің билік еткен жылдарын сипаттайды.

Аштарханидтер қолжазба кітаптарында Аштарханидтер әулетінен шыққан Бұхар хандарының билік ету тарихы жазылған (1601-1753). Аштарханидтер мемлекетінің аумағы Дешті Қыпшақ шекарасынан Балхқа дейін, оған кіретін Кундуз, Джузгун(Файзабада), Шеберган және Солтүстік Ауғанстанның басқа да қазіргі аудандарымен созылды. Ферғана Өзген қаласын қоса алғанда олардың иеліктерінің құрамына кірді. Аштарханидтер иелігінің солтүстігінде Талас алқабы бар Сайрам мен Түркістан қаласын басып алды. Мемлекеттің астанасы Бұхара болды.

Аштарханидтер қолжазба кітаптарына мыналар жатады:

"Имамқули хан-наме" ("Имамқұл хан туралы кітап"), "Бахр әл-асрар фи манакиб әл-ахйар" ("Асыл ерліктерге қатысты құпиялар теңізі"), "Аджа мен бат-темекі" ("разрядтардың ғажайыптары (жерлер)"),

"Тарих-и Саййид Рахим" ("Саййид Ракима хронограммасы"), "Убайдаллах-наме" ("Убайдолла-наме"), "Тарих-и Әбу-л-Файз-хани" ("Әбу-л-Файз-хан тарихы").

Аштарханидтер қолжазба кітаптарының түрлері: тарихи шежірелер, тарихи-әдеби анықтамалықтар, өмірбаяндар. Материалдың тұсаукесеріне сәйкес истриялық шежірелерді жалпы және әулеттік әңгімелер тобына жатқызуға болады.

"Имамқули-хан-наме" , "Убайдаллах-наме", "Тарих-и Абу-л-Файз-хани" – әулеттік әңгімелер және Имамқұлы ханның (1611-1642), Убайдаллах ханның (1702-1711) және Әбу л-Файз ханның (1711-1747) аштарханидтерінің билігіне арналған.

"Бахр әл-асрар фи манакиб әл-ахйар" – XVII ғасырдың ортасына дейін космография, астрология, минералогия, өсімдік шаруашылығы, ветеринария, истрикалық география және жалпы тарих бойынша энциклопедиялық сипаттағы ауқымды еңбек.

"Аджа' иб ат-темекі" – пайғамбарлардың тарихына, астрологияға арналған бөлімдері бар космографиялық және географиялық шығарма.

"Тарих-и Саййид Рахим" еңбегінде Орта Азияның билеушілеріне, рухани тұлғаларына, жазушыларына қатысты тарихи және өмірбаяндық мәліметтер хронологиялық тәртіппен берілген. Әр бөлімде автор белгілі бір схемаға сәйкес келеді: хан мен сұлтанның егжей-тегжейлі шежіресі, билікке келу, оның билігіне байланысты маңызды саяси оқиғалардың тізімі, оның қайтыс болуының мән-жайы. Әрбір дерлік бөлімде көрші елдерде билік еткен тұлғалардың есімдері, сондай-ақ қазіргі заманғы танымал адамдар берілген.

Маңғыт қолжазба кітаптары Бұхар хандығының соңғы билеуші әулеті маңғыттардың (1753-1920) тұсында пайда болды. Оларға келесі еңбектер кіреді: "Тухфат ал-хани" ("хан сыйы"), "Тәж ат-таварих" ("шежірелер тәжі"), "Хака' ик ал-умур" ("шынайы жағдай"), "Тарих-и амир Хайдар" ("Әмір Хайдардың тарихы"), "ат-таква дүкені" ("тақуалық қазынасы"), "Таварих-и аваил ва авахир" ("тарих)," Фатх-наме-йи Сұлтани ("сұлтан жеңістер кітабы"), "Тарих-и Амиран-и мангития" ("Маңғыт әмірлерінің

тарихы")," тухф-е Ахл-е Бахара ("Бұхаралықтарға сыйлықтар") және басқалар.

Маңғыт қолжазбалары негізінен тарихи шежірелер, естеліктер, шежірелерден тұрады. Материалдың тұсаукесеріне сәйкес тарихи шежірелерді жалпы және әулеттік әңгімелер тобына жатқызуға болады.

"Тәж ат-Тауарих" шығармасы Жалпы тарихқа жатады. Әулеттік әңгімелер: "Тухфат ал-хани", "Тарих-и амир Хайдар", "Таварих-и авайл ва авахир", "Фатх-наме-и султани", "Тарих-и амиран-и мангития", "Тарих-и салатин-и Мангития", "Тарих-и Салими".

"Хака' ик ал-умур", "Махазин ат-таква фи тарих әл-Бұхара", "Сийахат-наме-йи Саййид Ахмад Қожа", "Тухф-е ахл-Е Бұхара" мемуарлық сипаттағы шығармалары.

Жылнамалар: " 'Айн ат-Тауарих" .

XVIII ғасырдың басында Ферғана алқабында жаңа мемлекеттік бірлестік Қоқан хандығы (1876 жылға дейін созылған) пайда болды. Қоқан хандығының құрылуымен хандықтың тарихына арналған көптеген шығармалар жасалады. Қоқан қолжазба кітаптарына келесі шығармалар жатады: "Мунтахаб ат-таварих ("тарихтан үзінді"), "Тарих-и джадида-ий Ташканд ("Ташкенттің жаңа тарихы"), "Хуласат ал-ахвал ("[өмір] жағдайларының қысқаша мазмұны"), "Умар-наме ("Умарова тарихы") және басқалар.

Хиуа мемлекеті 1920 жылға дейін созылды. Хиуа хандығы 1512 жылы Дешті-Қыпшақтан шыққан Шыңғысидтер, Жошы ханның ұлы Шейбанның ұрпақтары болған Илбарс пен Балбарс құрған.

Хиуа деректерінде хандықтың өзі Хорезм деп аталады. Мемлекеттің бастапқы астанасы Үргеніш болды, содан кейін 1598 жылы Хорезм мемлекетінің жаңа астанасы Хиуа болды. Отандық және шетелдік тарихнамада Хорезм мемлекеті өзінің жаңа астанасының құрметіне Хиуа хандығы деп аталды.

Хиуа хандығының құрамына Батыс Өзбекстанның, оңтүстік-батыс Қазақстанның және Түрікменстанның көп бөлігінің қазіргі аумақтары кірді. Төрт ғасырдан астам уақыт бойы өмір сүрген Хиуа хандығы жазба ескерткіштер түрінде бай мәдени мұра қалдырды, бұл Орталық Азия мен Қазақстан

халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеудің баға жетпес көзі болып табылады.

Ендеше Қазақ тарихына қатысты барлық құнды деректер түпнұсқадан текстологиялық талдау жасалып, жаңа көзқараспен қайта қаралу керек. Олай дейтіміз, деректердің тиянақты зерттелуі – егеменді елдің жаңа тарихы мен болашақтағы тарихи танымының, ұстанымның қалыптасуына көмектеседі. Мемлекеттігіміздің жүйеленген тарихы жазба деректермен расталатыны бәрімізге аян.

Қорытынды. Көне Қазақстан территориясында дүниеге келген жазба мұраларды орыс, неміс, түрік, француз, венгр және т.б. шетелдік ғалымдар көп зерттеп, қыруар іргелі еңбектер қалдырды. Отандық ғылымда олардың да ғылыми маңызы жоғары бағаланып, зерттеу жұмыстарында кеңінен қолданылады. Сондықтан да Қазақстан тарихы, мәдениеті, әдебиеті зерттелген көне ғылыми баслымдардың да жәдігерлік құндылығы жоғары. Олар да ерекше күтіммен, ыждаһаттылықпен сақталуы қажет.

Бұл жайттар жазба жәдігерлерін бір орталық тиянақты жинақтаудың, ұқыпты сақтаудың, жан-жақты зерттеудің қажеттілігін туындатып отыр. Оның үстіне елімізде 2004 жылы қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шетел мұрағаттары мен ғылыми мекемелерінен айқындалған ел тарихына қатысты мыңдаған мұрағаттық құжаттар алынды.

Мұрағатшылар мен ғалымдар аталған бағдарлама аясында Армения, Египет Араб Республикасы, Түркия, Франция, Венгрия, Ұлыбритания, АҚШ, Ресей, Қытай Халық Республикасы, Өзбекстан Республикаларының мемлекеттік мұрағаттарынан, ғылыми мекеме, мұражай, кітапханаларынан қазақ халқының шежіресінен сыр шертетін тарихи, мәдени құжаттық деректермен еліміздің мұрағат қорын толықтырды. Шетелдік мұрағаттар, кітапханалар, ғылыми-зерттеу мекемелерінің сирек қолжазбалар бөлімдерінен 35 мыңнан аса тарихи құжаттар анықталып, біраз бөлігінің көшірмелері алынған. Бұл құжаттардың басым бөлігі Алматы қаласындағы Орталық мемлекеттік мұрағат қорында жинақталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. –Алматы, Тұран 2003. -402 б.
2. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XII вв. –Ташкент, 1988.
3. История Казахстана в персидских источниках. Джамал ал-Қарши. Ал-Мұлхақат би-с сурах. –Алматы, 2005. –131-132-б.
4. Ж.Т.Тулибаева, Г.Т.Исахан «Арабграфические источники по истории Казахстана» Республика Узбекистан 2013 г. 25- 30 сс
5. Өта Мәлік Жовейни, «Әлемді жаулаушы тарих», үш томдық, Голландия, Лайден қаласы, «Берил» баспасы, 1911 ж.
6. Зардыхан Қиянатұлы «Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр», Астана, Елорда, 2001, 208 бет.
7. Моңғол империясы (The Mongol Empire), Mary Hull, парсы тіліне аударған: Надыр Мирсаиди, Тегран «Қоқнус» баспасы, 1380, 136 б.
8. Рашидеддин Фәзлolla «Жамеһ-әт-тауарих» Тегран «Әлборз» баспасы, бірінші басылымы, 1373 ж.
9. Ибн Бәтуте «Сапарнама», ауд: Мұхаммед Әли Мұвәһед, бірінші том, Тегран, «Ғылыми-фәрһанги орталығы» баспасы, 1361 ж. 447 бет.
10. Шарафеддин Әлі Йәзди, Зафарнама, парсы тіліндегі қолжазбасы, Ташкет, Фан баспасы, 1972 ж.
11. Мырза Мұхаммед Айдар Дулат. Екі кітап/ Тарих-и- Рашиди, Аударған және түсіндімелер жазған: Ислам Жеменей, Алматы, «Қазақ университет» баспасы, 2020. 1-кітап,-367 б.
12. Ислам Жеменей, Парсы және түркі жазба деректеріндегі қазақ тарихы (Ежелгі және ортағасырлық дәуір). – Алматы, «Сардар» баспа үйі 2019,- 224 бет.

References

1. Mұhammed Hajdar Dulati. Tarih-i Rashidi. –Almaty, Tұran 2003. -402 b.
2. Materialy po istorii Srednej i Central'noj Azii X-XII vv. –Tashkent, 1988.
3. Istorija Kazahstana v persidskih istochnikah. Dzhamal al-Qarshi. Al-Mұlhaqat bi-s surah. –Almaty, 2005. –131-132-b.
4. Zh.T.Tulibaeva, G.T.Isahan «Arabograficheskie istochniki po istorii Kazahstana» Respublika Uzbekstan 2013 g. 25-30 ss
5. Өта Mәlik Zhovejni, «Әлемdi zhaulaushy tarih», үsh tomдық, Gollandija, Lajden kalasy, «Beril» baspasy, 1911 zh.
6. Zardyhan Kijanatұly «Moңғol үstirtin meken etken соңғу tyrki tajpalary: IX-XII ғасыр», Astana, Elorda, 2001, 208 bet.
7. Moңғol imperijasy (The Mongol Empire), Mary Hull, parsy tiline audarған: Nadyr Mirsaidi, Tегran «Қоқнус» baspasy, 1380, 136 b.
8. Rashideddin Fәzlolla «Zhameh-әt-tauarih» Tегran «Әlborz» baspasy, birinshi basylymy, 1373 zh.
9. Ibn Bәtute «Saparnama», aud: Mұhammed Әli Mұvәhed, birinshi tom, Tегran, «Ғylymi-fәrhәngi ortalyғy» baspasy, 1361 zh. 447 bet.
10. Sharafeddin Әli Jәzdi, Zafarnama, parsy tilindegi qolzhazbasy, Tashket, Fan baspasy, 1972 zh.
11. Myrza Mұhammed Ajdar Dulat. Eki kitap/ Tarih-i- Rashidi, Audarған zhәne tьsinitemeler zhazған: Islam Zhemenej, Almaty, «Қазақ universitet» baspasy, 2020. 1-kitap,-367 b.
12. Islam Zhemenej, Parsy zhәne tyrki zhazba derekterindegi казақ tarihy (Ezhelgi zhәne ortaғасыrлық дәuir). – Almaty, «Sardar» baspa үji 2019,- 224 bet.

Авторлар туралы мәліметтер

Рахметуллин Аман Капанович

Лауазымы: Alikhan Bokeikhan University, «Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к.

Почталық мекен-жайы: 071400, Қазақстан Республикасы, Семейк., Шмидт к 44.

Ұялытел.: +7705 511 16 17

Капанова Дильназ Амановна

Лауазымы: Семей қ. Alikhan Bokeikhan University ББ. Тарих мамандығы бойынша 1 курс магистранты,

Почталық мекен-жайы: 071400, Қазақстан Республикасы, Семейк., Шмидт к, 44

Ұялытел.: +7 747 407 6791

Сведения об авторах

Рахметуллин Аман Капанович

Должность: Зав кафедрой «Социально гуманитарных наук» к.и.н.

Почтовый адрес: 071400, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Шмидт, 44

Сот. тел.: +7 705 511 16 17

Капанова Дильназ Амановна

Должность: магистрант 1 курса по специальности история, УО Alikhan Bokeikhan University, г. Семей

Почтовый адрес: 071400, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Шмидт, 44

Сот. тел.: +7 747 407 6791

Information about the authors

Rakhmetullin Aman Kapanovich

Position: Senior Lecturer, Head of the Department of Social Sciences and Humanities

Mailing address: 071400, Republic of Kazakhstan, Semey, st. Schmidt 44.

Cells. ph.: +7705 511 1617

Kapanova Dilnaz Amanovna

Position: 1st year master's student of the specialty history, Alikhan Bokeikhan University, Semey

Mailing address: 071400, Republic of Kazakhstan, Semey, st. Schmidt 44.

Cells. ph.: +7 747 407 6791